

Г. С. БАЛТАБАЕВА

М. МАҒАУИННІҢ «ҚҰМЫРСҚА ҚЫРҒЫН» ӘҢГІМЕСІНДЕГІ АСТАРЛЫ МАҒЫНА

Жазушыларымыз өз шығармаларындағы айтар ойын, суреткерлік көзқарасын түспалдап, психологиялық түрғыда жеткізуі немесе философиялық символизмге дең қоюы заңдылық. Ал әдебиеттіміздегі философиялық символика М. Әуезов шығармаларынан бастау алып жатыр. Сондыктан да бұлардың бәрінің де бастауы – әдебиеттіміздегі осы тақырыпқа арналып жазылған тұнғыш туынды М. Әуезовтің «Кексерек» повесінде жатыр десек қателеспейміз.

Қаламгердің шығармашылығындағы озық ұлгілерді үйренуді оны қайталау деп түсінуге болмайды. Бұл суреткерлердің бәрі де үлгіні жаңалықтармен толықтыра отырып, өз қоғамындағы өзекті мәселелерді айтады, сан түрлі өзіндік ой толғайды.

Жаңашылдық қашан да соны идеялық-көркемдік ізденістермен толығады. Тақырыптың жаңалығы барша табыска кепіл емес. Жаңалық жазушының өмір құбылыстарына келу түрғысынан, көз көрген, құлак естіген фактілерді корыту, ойлау позициясы мен суреттеу принциптерінен, белгілі бір идеяны жеткізу ерекшелігінен, әлеуметтік талдау паймынан анғарылмақ. Бұған кейіпкер тандау, сюжет, композиция құру тәрізді суреткердің дара стиль өзгешеліктері де қосылады. Алайда, әр автордың қайталаудан алыс, жаңалығы мол тың шығарма беруге үмтүлісі әрдайым дәстүр сабактарымен астасып жатқанда ғана жемісті.

Әдебиеттіміздегі жануарлар, хайуанаттар өмірін, жәндіктер тіршілігін суреттейтін философиялық шығармаларды қарастырғанда көрнекті қаламгер Мұхтар Мағауннің шығармаларын ерекше бағалауға болады.

Жазушының кейінгі жазған шығармаларының көбінде жанамалап немесе астарлап болсын ұлттағыры, рухани құндылықтар ұлттық таным түрғысынан дәріптеліп, суреттелуімен қатар казақы менталитеттімізге тән кейбір келенсіздіктер, аяушылық, адамшылық сияқты сезімдердің аяққа тапталуы, мақсатсыз, мағынасыз саясатка деген шарасыздық кейде ашық күйде берілсе, енді бірде астарлы образдар арқылы сөз болады.

Уақыт озып, алға қадам басқан сайын әдебиеттің де күрделенуі, ойды білдірудің түрлі

тәсілдерінің пайда болуы заңды құбылыс. Осындаидай ойды жарыққа шығарудың бір жолы – символ. «Символ сөз өнерінде көркем кестеленіп отырған шындыққа өсем ажар, байсалды философиялық астар береді, шығармаға түрлі сыршыл сипат бітіреді» [1, 219 б.] деген пікірге жүгінсек, бұл тәсіл арқылы өз ойын жарыққа шығарудың жазушыдан қаншалықты шеберлік, таланттылықты қажет ететінін ұғы қын емес.

Талантты жазушы өмірдің кез келген құбылысынан небір сырды актарып тастап, жарқыратып көрсете біледі. Сол құбылыста терең мағына, үлкен философиялық ой, тұжырым жатқанын оның туындысын оқығанда ғана ұққандай, көргендей боласын.

Осындағанда күнделікті тіршілікке қанат бітіріп, бійкке самғату сияқты шеберлік F. Мұсіреповтің «Өмір жорығы», «Қыран жыры», М. Мағауннің «Құмұрсақ қырғын» әңгімелерінен көруге болады. F. Мұсірепов «Өмір жорығында» су астының таңғажайып, балықтардың терен сырлы өмірін бейнелесе, «Қыран жырында» аспан әлемінің шырқау биігін, оның құдіретті құсы – қырандар жайын жырлайды. Ал, М. Мағауннің «Құмұрсақ қырғын» әңгімесі болса, құмұрсалар өмірінен сыр шертеді.

«Құмұрсақ қырғын» – жай ғана көркем шығарма емес, идеясы соны философиялық әңгіме. Бұл әңгімеде өмір үшін құрес, үрпак жалғастығы тәрізді кекейжарды мәселелер асқан шебер философиялық толғаммен, автордың кірпияз талғамымен шебер үндесіп, жымдастып кетеді. Суреткердің бұл туындысы қазақ әңгімесіне жетпей түрған айшықты бояуларды жинақтаудың тәжірибесі, ойды символикамен жеткізу тәсілін батыл иерудің жемісі сияқты. Айтпак ойын жорамал, болжам арқылы білдіруі әбден заңды. Бұл әдіс қазақ әдебиетінде бүгін ғана пайда болған нәрсе емес, фольклорлық шығармаларымыз берілгенде де бар нәрсе.

M. Мағауннің «Құмұрсақ қырғын» атты философиялық ойға құрылған әңгімесі табиғат құдіретіне бас июді ғана емес, өмір үшін құрес, қазіргінің жалғасы, болашақтың тұтқасы жас

ұрпақ пен ертеңіміздің кепілі – жер-анамызды қастерлеу туралы сыр десе де болады.

Сырт қарағанда өзімізге таныс, өмірде жиі кездесетін қарапайым ғана оқиға. Кейде аяғымыздың астында тапталып қалатын құмырсқалар өмірі автор-кейіпкердің көзімен бағамдалып, баяндалады.

Сонымен автор бұл әңгімесінде жәндіктер соның ішінде құмырсқалар өмірін тілге тиек етеді. «Мына бір илеу – тұтас бір әulet. Немесе, мемлекет. Ерекше тіршілік жүйесі, бағыдан бекіген, бұлжымас заң-жарылары, басқару рәсімдері бар. Эрине, өзіндік үлгі, бөтен бір өлшемдегі қоғамдық құрылым» [2, 86 б.], – деп бақ ішіндегі құмырсқа илеуіне авторлық таным тұрғысынан баға беріледі. Құмырсқа илеуінің дәл төбесінен төніп, бажайлап қарап тұрған автор «ғажайып өлемнің» көзімен көргенін, байқағанын асқан шеберлікпен баяндейды. Бір-бірінен айырғысыз, «құмырысқа мемлекетінің» негізгі және көпшілік бөлігі – жемсауына қор жинаған, таң атқаннан күн батқанша, алты ай жаз бойы тынымсыз еңбек үстіндегі бірі кіріп, бірі шығып жатқан жұмыскер құмырсқалардың тірлігіне тәнті боласыз. «Илеу – құмырсқалар мемлекетінің бас ордасы, берік үйітқысы гана емес, негізгі мекен-тұрагы. Алайда, бұқіл қауымның тіршілік өрісі бұдан өлдекайда ұзак – кең көлемді бау. Алғашқы құндердің өзінде мен біздің аумақты, мәуелі баудың ең негізгі қожайыны – осы құмырсқалар әuletі екенін аңдадым» [2], – деп автор-кейіпкер құмырсқа илеуін көркемдік деталь ретінде ала отырып, оны бір қауым елдің, тіпті мемлекеттің символдық (рәміздік) белгісіне айналдырады. Баудың қай тарабына барсан да аяқ асты мен шөп арасы, тіпті ағаштың діні мен бұттақтардың ұшындағы жапырақтарында да өрмелеп өлдене іздел жүрген әдемі қоңыр құмырсқаның жайлаған көркемдік кеңістігінің шексіздігін жәндік өлшемімен бірнеше жұ шақырым деп пайымдайды. Осы жәндік өлшеміндегі жер – автор-кейіпкер танымында: «Мениң саяжай деп отырганым – ширек гектар багы бар, орнықты, өлденеше бөлмелі тұрғын үйі бар, кең қоңыс» [2]. Көркем кеңістік туралы орыс әдебиеттанушы ғалымы И. Я. Чернухина «продукт творчества автора, эстетический способ речевого воплощения физического и философского аспектов пространства в пределах прозаического и поэтического текста» [3], – деп түйіндесе, Н. А. Николина «Характерные для

реального пространства свойства: протяженность, непрерывность, прерывность, трехмерность; форма, местоположение, расстояние, границы между различными системами – находят отражение в тексте» [4], – деп пайымдайды. Жалғанды жалтагынан басқандай болып жүрген қоңыр құмырсқалар мекендереген үлкен бақтың түстік жасында жаңа екі илеу пайда болады. Илеу деген аты гана, тақыр тегістік. Қантаган тесік, құжынаған құқым, ұсақ, майда, қара құмырсқалар – шымал.. «Үй маңынан, дуал қабыргасы, агаши бұтагынан бұрын да ұсақ құмырсқалар үшінрасатын. Мыналардың да бойы асып кеткені шамалы, бірақ тым жігерлі бірден байқалды және түгел қап-қара... Жаңа орнығып жатқан болды. Е-е, мейлі деп ойладым. Орныға берсін. Мынандай, қармасаң қолға да ілінбейтінн ұсақ шіркінен не қайыр... Рас, біздің үйреншікті қоңырдан басқа нәсіль» [2]. Автор неліктен құмырсқаларды «коңыр» және «ұсақ қап-қара» деп алып отыр. «Қоңыр» – түсі қазакты танымда «коңыр козы», «Қоңыр жел», «Қоңыр дауыс», «қоңыр тіршілік» т.б. баласын «коңырым» деп еркелеттің қазакка жылы естіледі. Автор-кейіпкер сондықтан да коңыр құмырсқаны «біздің» деп жақын тартады. Ал ұсақ қап-қара құмырсқалар – сырттан келген бөтен құмырсқалар. Жазушы құмырсқалар нәсілінің екі әuletінін арасындағы тіршілік үшін күресіне, жер дауына қызықтай қарап, бақылайды. Әрі зор, әрі қайратты қоңырлар көп болғанымен, біріне-бірі көмек бергенде білмейді екен. Бар істе үйымшыл қоңыр құмырсқалар мына, негізгі бөтен сырттан келген жауға карсы күресте берекесіз де екен. Десе де, автор-кейіпкер көнілі қоңырларда, олардың женгенін қалайды, көмек те бергісі келеді.

«Мен әрқылу ойга қалдым. Мына кейінгі озбырларды – шымал әuletінің екі ордасын бірдей у сеүіп қырып тастасам қайтеді. Бірақ әділетке жата ма сол. Осы жердің ежелгі иесі, байыргы тұрғыны қоңырлар неге сонша берекесіз?» [2.93] – деп толғанады. Енді бірде, коңыр құмырсқаның бірі үш-төрт қарақшымен қатарынан, жанталаса айқасып жатса, екіншісі таяу төніректе қамсыз қарап тұратындығына ызланады. Ана аталас туысынан соң кезек өзіне келерін ойламайды. Бәлкім, бұдан былай ақылдары кіріп, өздерінен саны да аз, қайрат-қүші де кем отаршылдарды қуып шығар деп те үміттеннеді. Ақыры «Егер біздікілер, яғни байыргы жүрт жесөліп бара жатса, комекке келемін. Бесон минут ішінде быжылдатып төгем де, басқын-

шылардың екі ордасын қатарынан ойран қыламын. ... Жеті қат көктің төріндегі Ақсақал жердегі мына бізге қарап, дәл осылай масаттанып отырған шыгар. Кейбір кездерде ол Kisi... Kisi емес, Тәнірі тағалам да өзі араласып кететін тәрізді гой» [2.94], – деп шешімге келген автор-кейіпкер өзін адамдар тағдырын шешіп отырған Тәнірі тағаламен тенгеріп, психологиялық параллелизммен қатарластыра қояды. Ақыры автор-кейіпкердің ойлағанында болмай шығады. Дарашил құмырсқалар үйымшыл қара құмырсқаларға жиделі-байсын бағын тастап басқа жакқа көшеді. Қөшкендеге өркайсысы ауыздарына көлем бидай дәніне тақау, бір-бір аксұр жұмыртқа тістей кетеді. Бұлар – болашақ үрпағын өзімен бірге өкетіп бара жатқан аналық пен аталықтар. Бағыт-бағдары белгісіз, туған илеу, ата-мекен қоныстан ауған, қайырылmas, қatal көшті – автор ұзын қоныр арқанға тенейді.

М. Мағауиннің бұл өнгімесіндегі көзге түсे�тін, көңілге ұялайтын ерекше жәйттар – символикалық пен философиялық сипаттардың берік жымдасып, табиғи кіргіге түсүі. «Құмырсқа қырғындағы» өзгешеліктің бір ұшығы осында. Қаламгер бұл шығармасында тырнақ ұшындаі көзге көрінер-көрінбес құмырсқалар тіршілігін адамдар өмірімен қатарластыра алады. Құмырсқалар өлеміндегі жана бір қақтығыс – бірі түстік дуалда, екіншісі терістік дуал тұбіндегі ұсак қара шымалдардың өзарасында өліспей бітіспес қырғын соғыс басталады. «Тірі жан шошырлық қырғын соғыс басталған. Бәрі біреуге қарсы, біреу бәріне қарсы. Бәрі бәріне қарсы. Шын мәнісінде, берік үйымдасқан, әркім өз орнын, өз міндетін білген, және ешкім де жан аял тартынбаган кенеусіз қыргын» [2.100], – деп өз өuletінің болашақ өрісі үшін жан қиған мың сан құмырсқа өлігі мен өліспей бітіспес жанкешті ұрыс мындаған жылдық адамзат тарихында біздің саналы деп аталағын екі аякты қауым әрі қорқынышты, әрі аянышты, дәл осындағы ғаламат соғыстың талайын бастан өткерді. Автор көз алдында жүріп жатқан құмырсқа қырғынын адамзат басынан өткен кан майдандармен шендерстіреді. Тек күрт-құмырсқа мына адамзат сияқты жер-көкті, бұкіл өлемді бұлдіріп жатқан жоқ, бар күресі – табиғи тіршілік төнірегінде деп түйеді.

Шығарма өзегі – майталман жазушы шегіне жеткізе суреттеген құмырсқа өмірі. «Жекелеген құмырсқалар ішке кіріп, тары дәнінен сәл гана үлкен, сопақша жұмыртқаларды тістеп алып шыга

бастады. Мұндағы ең үлкен олжас – болашақ үрпақ, ондімек панасыз жұмыртқалар, өз илеуіне апарады. Шайқап шығарады. Содан соң... ата-тегін білмейтін жетімдерді түгел жұмысқер – мұндағы билеуші жұртқа тегін азық-түлік жинайтын құлқутан, немесе, басқа бір, жат өuletпен соғысқа, тінші, кешегі өз нәсіліне қарсы майданда алға салатын жансекешті жауынгер етіп шығарады. О, құдірет! Тура өзіміздің мәңгүрттер!» [2.103], – деп, күні ертең жұмыртқа жарып шықпак бұкіл болашақ үрпағы жат жұрттың құл-құттан, баскесер жендетіне айналмағы, сөйтіп, бұкіл бір өulet жер бетінен жойылмағы мағлұм болды дейді. Құмырсқалардың, олардың үрпағының тірліктындысы, болашақ тағдыры бізге мәлімсіз сыримен көз алдымызға панорама тәрізді жайып салынады. Қаламгер бұл шығармасында құмырсқалар өмірін қызықтау ғана емес, «құмырсқа деген не? Адам деген кім?» деген сұрауға жауап береді. Демек бұл туынды – адамдар туралы терең тебіреніске, толқынысқа толы философиялық өнгіме. Құмырсқа – адам. Жазушы ойын тура айтпай, бүркемелеп жеткізеді, тұспалдан, бұкпелеп, жұмбақтап, символмен ұсынады. Назар салып, байыппен карасаныз – суреткөр адамдар өмірін, құмырсқалар күнкөрісін, табиғаттынын катар алады да, ешбір заманда, адамзаттың ешбір соғысында болмаған жанқияр, жаппай ерлік, жаппай қаза, жаппай қаражүрек қаныпезерлік айқын танылғандығын көрер едініз. Автор максаты, мұддесі – осы жайды парықтау, болашақ үрпақ үшін, бүгінгі үрпақ үшін, үлт тағдыры үшін адамдық, биіктік, тазалық тілер жүрек үні. Эр адам осы құмырсқалардай үрпағы, үрпағының өсіп-өнер жері үшін жанын пида етер болса, онда арман не! – деп аяқтаратын бұл өнгіменің көлеміне автордың барлық өміршендік, философиялық тың идеясы, тақырып даралығы сыйып кеткендей. Қаламгер бұл шағын өнгімесінде елжер, үрпақ алдындағы әрбір адамның жауапкершілігі, оның болашағы үшін жанымен жауап берушілігі жайындағы керемет идеяны еш нәрседен тайсалмай, тайынбай, батыл қойып отыр. Шынында да үрпақ алдындағы ұлы жауапкершілікті сезінуден, үрпақ мұддесі үшін бар жантәнімен қызмет етуден, қажет жағдайда өзінді құрбандаққа шала білуден артық абырай жоқ деген Мағауин тұжырымдамасына кім қарсы болар екен? Өзіме болмаған үрпағыма болса екен, өзім шықпаған биікке үрпағым шықса екен деген адамзаттың ізгі максатын дәл көрсеткен.

«Құмырска қырғын» өлең сияқты тез-ақ оқылатын көлемі шағын кішігірім әңгіме. Осы ықшам шығарманың өзінде жалпақ дүниенің суреті, жарық жалғанның жұмбағы бар. Тіршілік поэзиясының суреттері адам баласының бойындағы кіршіксіз тұнық сезімдердің көзін ашқандай, өмір мәнін ұқтырығандай. Осы бір үзік әңгімеде қаншама өмірдің өткір философиясы, аңы шындығы бар. Бұл шығармада негізгі арқау болатын нәрсе – өмірге құштарлық, өмір сұру үшін күрес мәселесі. Тіршіліктің сұлулығы мен мән-мақсаты, жарасымдылығы күресте екендігін автор негізгі идея етіп алған.

Қорыта келгенде, М. Мағауиннің «Құмырска қырғын» әңгімесі новелистиканың ең үздік, ең айтулы туындыларымен деңгейлес шығарма, қазақтың бүгінгі көркемдік ойының жақсы бір жемісі деп санауға болады.

ӘДЕБИЕТ

1. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы, 1981. 347 б.; 219 б.
2. Magauin M. Құмырска қырғын. Астана: Аударма, 2004. 352 б.
3. Чернухина И.Я. Общие особенности поэтического текста. Воронеж: Изд-во ВГУ, 1987.
4. Николина Н.А. Филологический анализ текста. М.: Академия, 2003.